

Státoprávní šlechta a počátky české konzervativní politiky

09.července 2007 Jiří Georgiev

Konzervativní politika byla v českých zemích artikulována paradoxně silněji než v některých jiných částech habsburské monarchie. Opírala se o solidní znalost „klasiků“ (Burke, de Maistre, von Haller, Müller, von Savigny) a přicházela s jasně formulovanými postoji, které bylo možno uplatnit v politické praxi. Jak je tedy možné, že tato kapitola z dějin české politiky nepronikla do kánonu českých dějin a je prakticky vytěsněna ze symbolické paměti národa?

Odpověď je nasnadě. Nositelem konzervativních politických postojů u nás nebyly v první řadě duchovní či měšťanské elity, nýbrž společenská vrstva, která si uchovávala svou exkluzivitu mimo rámec ve druhé polovině 19. století vznikající občanské společnosti. Svými zájmy, životním stylem, ale i sňatkovou politikou zůstávala šlechta v českých zemích oddělena od občanských elit. Právě tyto občanské elity však postupně střídaly aristokracii jako vůdčí sílu v politickém a hospodářském životě. Navíc se jednalo o elity, které přijaly za vlastní národnostní štěpení společnosti a neváhaly vymezovat vlastní požadavky i po této linii. Tento způsob uvažování ovšem česká zemská šlechta ve své většině nechtěla a nemohla přijmout, popř. – jak dokládá studie E. Glassheima pro období první republiky – je akceptovala spíše coby projev politických preferencí než jednoznačné kulturně-společenské identifikace. Koncept zemského patriotismu hájený šlechtickými konzervativci pak na druhé straně již nebyl pro českou ani pro německou občanskou reprezentaci postačující.

Státoprávní šlechta jako reprezentant českého konzervatismu

V této souvislosti vystupuje do popředí právě význam pojmu státoprávní šlechta. Nejedná se o označení výlučné – setkáváme se koneckonců také s pojmy strana konzervativního velkostatku či feudální konzervativci. Všechna tato označení přitom mají svou logiku. Zatímco pojem feudální konzervativci vyjadřuje zájem konzervativních aristokratů na uchování po staletí existujících a přirozeně fungujících společenských vazeb v rámci někdejších patrimonií, šlechtických panství, výraz strana konzervativního velkostatku připomíná akcent kladený zejména aristokraty z českých zemí na potřebu vytvoření silné místní a zemské samosprávy, která by zaručovala autoritám venkovského světa (v první řadě tedy aristokracii opírající se o významný pozemkový majetek) vliv na uspořádání veřejných poměrů v monarchii. Pojem státoprávní šlechty pak evokuje obhajobu jednak stavovských zájmů, ale také zemských práv Království českého vůči centralistické Vídni, jakožto stěžejního bodu politického programu konzervativních aristokratů. Snad nepřetneme osu našeho příběhu tím, že již v tomto momentu připomeneme, že právě v posledním ze zmiňovaných bodů konzervativní aristokraté z Království českého v praxi nejvíce ovlivnili politický život v českých zemích. Jimi do veřejného diskursu vnesený koncept obhajoby státního práva totiž v 2. polovině 19. století převzaly (s výjimkou sociální demokracie) všechny ostatní významné politické síly v Království českém.

Na příkladu české zemské šlechty také lze přímo vzorovým způsobem doložit skutečnost, že konzervatismus není pouhou odpovědí na události Francouzské revoluce, nýbrž reakcí na společenské změny uvedené do života osvícenstvím a strukturálními změnami proběhnuvšími v průběhu 18. století. Centralizace moci, byrokratizace jejího výkonu, urbanizace a industrializace směřující k překonání tradiční agrární společnosti a nastolení občanského principu namísto stavovské hierarchie představovaly výzvu, na kterou bylo třeba reagovat, a to způsobem, který by byl akceptovatelný i v nových poměrech. Politický program státoprávní šlechty tak sice vycházel z obhajoby jejich přirozených zájmů, ovšem ve formě, která postupně stále více nabízela řešení celospolečenských problémů, a to řešení vycházející z obhajoby tradičního společenského řádu jako záruky kontinuálního vývoje.

Hrozba revolučních změn přestala být v roce 1848 teoretickým postulátem a předmětem salónních debat, ale stala se pro zemskou šlechtu reálnou hrozbou. Více než jen symbolický význam mělo odmítnutí nejvyššího komořího Josefa Matyáše Thuna podepsat Františkem Palackým připravené memorandum z dubna 1848, v němž se uznávalo zrušení Obnoveného zřízení zemského a dalších zemských a stavovských privilegií. Na druhé straně byla šlechta zjevně připravena podpořit reformy stávajícího systému. V první řadě šlo o zrušení roboty za náhradu, dále i – jak dokládá petice 13 zástupců českých zemských stavů z 1. dubna 1848 o zrovnoprávnění české a německé národnosti, a v neposlední řadě také o rozšíření zemského sněmu o zástupce měst a velkostatkářů, což dokládá pražské prohlášení 57 členu zemského sněmu z 3. dubna 1848. Jakkoli jsou zde již znatelně formulovány body konzervativního politického programu, k ustavení nějaké organizované politické formace zatím nedošlo. Společná iniciativa Alberta Nostice a Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice, směřující v září roku 1848 k založení zájmového svazu velkostatkářů, nebyla úspěšná.

Bylo by omylem se domnívat, že bachovský neoabsolutismus, který záhy nato zmrazil pokusy o zavedení konstitucionalismu v Rakousku, českou šlechtu uspokojoval. Naopak, byrokratický a centralistický duch nového režimu přesvědčil konzervativní aristokraty o existující propasti mezi jejich představami a směřováním státní moci. Klíčovým požadavkem české šlechty se stalo prosazení stavovské územní a zájmové samosprávy, zdola nahoru vytvářeného *selfgovernmentu*, který by vyrůstal z existujících institucí, vzniklých přirozeným vývojem. Výraz *selfgovernment* ukazuje na inspiraci v anglosaském prostředí – Británie se zdála být příkladem státního útvaru, který při svém vývoji šetřil odůvodněná historická práva a svobody. Na rozdíl od britských poměrů měl však autentický konzervativní přístup ve středoevropském prostředí korporativní charakter. Tento typický znak středoevropského konzervatismu logicky vycházel ze skutečnosti, že stavovská hierarchizace společnosti byla v daném prostředí zcela přirozená a stavovské vědomí mělo, zvláště v aristokratickém prostředí, hluboce zapuštěné kořeny.

Namísto importovaného francouzského konstitucionalismu, který aristokraté odmítali, mělo státní zřízení respektovat tradiční společenské struktury, nemělo být vystavěno na abstraktní představě nejhodnějšího uspořádání státní moci. Podobně jako v Británii, ani zde neměla být totiž ústava jakýmsi dokumentem, ale spíše reálným zřízením, které by vycházelo z historických dokumentů ústavní povahy, jejichž základ představovalo Obnovené zřízení zemské, konfirmace zemských a stavovských privilegií z 29. května 1627, pragmatická sankce, prohlášení Leopolda II. z 12. srpna 1791 a v neposlední řadě nejvyšší rozhodnutí z 8. dubna 1848, kterým panovník Českému království přiznal zákonodárnou pravomoc sněmu v zemských věcech a přislíbil zformování ústředních úřadů odpovědných zemskému sněmu.

Pojem ústavy si tudíž u šlechtických konzervativců namísto moderního významu tohoto slova, jako sepsaného dokumentu technické povahy, ponechává svůj původní, empirický charakter, podobu v průběhu času vzniklého „kodexu norem, který zásadním způsobem reguluje zřízení a výkon státní moci a vztahy mezi státem a společností“ (D. Grimm).

V souladu s požadavkem, aby samospráva jako základ svobodného státu byla vytvářena zdola nahoru, nikoli tedy „byrokratickým poručníkováním“ z Vídně, se šlechtičtí konzervativci soustředili v první fázi na prosazení odpovídající obecní samosprávy. Fungování samosprávy na vyšší úrovni (zejména zemské) bylo koneckonců v době neoabsolutismu blokováno. V této chvíli vystupuje výrazně do popředí osobnost Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice, pozdější nekorunované hlavy české státoprávní šlechty. Boj o samosprávné, tzv. statkové obvody, které by navázaly na správní funkce někdejších patrimonií a vedle obcí by představovaly základní samosprávné celky, skončil sice v první polovině 60. let neúspěchem, avšak nelze prohlásit, že by byl bez významu. Pomohl konzervativcům k profilaci vlastního politického programu a zároveň posílil v důsledku ohrožení vlastních zájmů vědomí stavovské sounáležitosti. Koneckonců, i nové obecní zřízení a úprava zastoupení na vyšších úrovních samosprávy i v parlamentních sborech poskytovaly díky kuriálnímu systému a principu majetkového censu šlechtě nezanedbatelný vliv. Význam aristokracie a stavovského konceptu politické reprezentace posilovalo i vyčlenění voličského sboru fideikomisních velkostatků v rámci velkostatkářské kurie zemského sněmu a poslanecké sněmovny říšské rady.

Neocenitelnou zkušenost přineslo v období rozkladu bachovského režimu na přelomu 50. a 60. let 19. století svolání rozmnožené říšské rady, na jejíž půdě se sešly dvě, v našem kontextu pozoruhodné, osobnosti – A. Szécsen a J. J. Clam-Martinič. Koncepce historicko-politických individualit, kterou Clam se Szécsenem společně prosazovali, obohatila stávající program českých feudálních konzervativců o celorakouskou perspektivu. Dosavadní úsilí o prosazení samosprávy na úrovni statkových obvodů, okresů a konečně Království českého bylo korunováno perspektivou Rakouska, respektujícího historická práva všech korunních zemí. Nikoli vídeňský parlament, ale zemské sněmy měly představovat skutečné zákonodárné sbory monarchie.

Strana konzervativního velkostatku

Obnovení ústavnosti v Rakousku na přelomu let padesátých a šedesátých pak vedlo i k ustavení konzervativní politické formace v českých zemích. Vznik strany konzervativního velkostatku můžeme datovat k 1. lednu 1860, kdy se zrodilo programové prohlášení, jímž šlechtičtí konzervativci ohlašují vznik nového politického periodika v monarchii – listu Vaterland. Jakkoli Vaterland vycházel ve Vídni a byl nejvýznamnějším hlasem aristokratického konzervatismu na celém území před říčkou Litavou, rozhodující roli při jeho vzniku sehrávala a pro jeho další trvání nejvíce učinila právě státoprávní šlechta z českých zemí.

Zmíněné programové prohlášení Vaterlandu z ledna 1860 prozrazovalo znalost kritiky, kterou Alexis de Tocqueville podrobil předrevoluční režim ve Francii. Jasný osten zde byl namířen jednak proti pokusům resuscitovat absolutismus, ale také proti snaze implantovat klasický konstitucionalismus v rakouských poměrech. Podle autorů tohoto dokumentu panuje od doby vypuknutí Francouzské revoluce v Evropě neklid, a ačkoli se již nebojuje zbraněmi, neznamená to konec boje ducha. Konzervativní síly musí vzdorovat pokusům odstranit Bohem daný řád a snahám o demoralizaci mravních základů systému. Bezstarostnost, neodpovědnost a krátkozrakost připravují prostor revoluci – vyklidí-li umírnění bojové pole, nechají-li se rozptýlit a nebudou-li své síly sdružovat, revoluce zvítězí. Klíčovým bojištěm se stává denní tisk a na tomto poli musí konzervativci vystoupit odhodláni proti „francouzství“, neboť to představuje dvě na sebe kauzálně navazující společenská zla. Nejprve machiavelistický absolutismus francouzských králů odstranil historicky vykrystalizované instituce a přirozené autority, čímž z Francie vytvořil aglomerát bezmocných a individualizovaných atomů, který snadno podlehl náporu revoluce. Správnou odpovědí na události roku 1789 není tudíž obnovení absolutismu, nýbrž uznání práv a zvláštností zemí a národů (sic!) Rakouska. Pro silné a jednotné Rakousko je nutno zvolit dle prohlášení takovou organizaci, která vychází z organicky povstávajících základů selfgovernmentu. Zvláštní ochrany si zaslouží autonomie katolické církve. Jednotlivci, stejně jako přirozeným společenstvím, musí připadnout co nejsvobodnější výkon realizace vlastních potřeb – rolí státu je zasahovat jako arbitr v případech objektivních se rozporu či tam, kde jde o zájmy celku. Konzervativním krédem není zachovat vše, co existuje, či dokonce obnovovat to, co přirozeně zaniklo. Konzervatismus spočívá v odporu proti silám rozkladu, v ochraně řádně nabytých práv a právního řádu vůbec.

Z července 1860 pak pochází pamětní spis, jehož autorství J. Redlich připisuje Clam-Martiničovi. Tento pamětní spis doplňuje výše zmíněné programové prohlášení Vaterlandu. Brojí proti zavedení konstitucionalismu a centralistické správy v Rakousku. Volá po federalizaci Rakouska a respektování stavovských zemských práv. Největší rány autoritě monarchického zřízení dle pamětního spisu paradoxně přivodila teorie propadlých práv, podle níž je věcí panovníka, jaká práva udělí či odebere. Na hlavu vladaře pak ovšem také padá veškerá odpovědnost. Oproti tomu opravdová ústava se musí zakládat na konsensu panovníka a stavů, přičemž výkon zákonodárné moci si nelze představit bez působnosti zemských sněmů, na nichž mají být zastoupeny stavy duchovenstva, zemskodeskových velkostatkářů, měšťanstva a průmyslu a konečně také stav selský. Okresní i krajská obec, stejně jako zemský sněm mají být obesílány nepřímou volbou z obecních zastoupení.

Postuláty rozpracované v obou dokumentech se staly základem, z něhož mohla státoprávní šlechta Království českého v následujících letech vycházet. Podle potřeby a naskýtajících se příležitostí byly jednotlivé body programu střídavě akcentovány. Dodejme však, že jádro konzervativního programu, tedy uznání státoprávní individuality Království českého, resp. zemí Koruny české, a přiznání rozhodující legislativní role zemskému sněmu ustoupilo po ztroskotání tzv. fundamentálek v roce 1871 do pozadí. Konzervativní aristokraté museli akceptovat skutečnost, že ústavním základem života monarchie se stala centralistická prosincová ústava z roku 1867 a rozhodující úlohu v zákonodárném procesu hrála místo zemských sněmů říšská rada. Slovy prince Aloyse Liechtensteina, v Rakousku již nebylo co konzervovat, protože přirozené autority pozbyly svého významu, neboť jejich rozhodovací funkce převzal stát.

K prosazení vlastních požadavků na půdě zastupitelských sborů v monarchii bylo pochopitelně zapotřebí vytvářet koalice. Z této pragmatické potřeby také vyrostlo dlouholeté spojení konzervativních velkostatkářů s českými liberály. Zasluhou Jindřicha Jaroslava Clam-Martiniče na jedné a Františka Ladislava Riegera na druhé straně se zrodila spolupráce, která postupně přerostla rámcem pouhého sňatku z rozumu. Vzájemné spojení přitom logicky ovlivňovalo orientaci obou provázaných subjektů. Zatímco Národní strana akceptovala boj za státní právo Království českého jako svou programovou prioritu, konzervativní aristokraté aktivně vystupovali na ochranu práv českého národa a financovali řadu vlasteneckých projektů. Společně zastávané cíle doplňovala i provázaná taktika obou subjektů. Právě politika pasivní rezistence praktikovaná staročechy i konzervativními velkostatkáři po většinu 70. let byla ze strany mladočechů (včetně jejich umírněného křídla, k němuž patřil G. Eim) kritizována a považována za doklad příliš silného vlivu konzervativních aristokratů na české liberály. Spolupráce obou táborů však pokračovala i po návratu do celorakouského parlamentu v rámci Českého klubu, ustaveného 6. října 1879 ve Vídni. Z 54 autonomistických poslanců z českých zemí na říšské radě představovalo 12 českých konzervativních velkostatkářů druhou nejsilnější formaci po 26 staročechích. Český klub se následně stal oporou Taaffeho vlády „železného kruhu pravice“.

Příspěvek je zkrácenou verzí textu pro sborník Česká liberální a konzervativní tradice, který vyjde na podzim.